

Robert Brenner:

„Az európai kapitalizmus mezőgazdasági gyökerei”³⁹

Vitázó tanulmánya elején Brenner újrafogalmazza a demográfiai interpretációval szembeni ellenvetéseit, mindenekelőtt Postan és Hatcher írásával polemizálva. Hangsúlyozza, hogy távol áll tőle a demográfiai modell két alaptételének e teljes elutasítása. Soha nem tagadta, hogy a népességnövekedés – a technikai stagnálás feltételei között – megemeli a földárakat a munka árához képest, s az élelmiszerárakat is növeli az iparcikkek árához viszonyítva, az egy főre jutó termelési eredményeket viszont csökkenti; a népességcsökkenés pedig fordítva. Brenner kikötése pusztán annyi, hogy ezek a változások önmagukban nem magyarázzák meg a jövedelmek megoszlásának középkori változásait: a demográfiai változásoknak a földesurak és parasztok közti jövedelem-eloszlásra gyakorolt hatása attól függött, hogy melyiknek volt elég ereje az illetékek megváltoztatásához vagy változatlanul tartásához. Brenner továbbra is kifogásolja, hogy a demográfiai interpretátorok – a jövedelemmegoszlás demográfiai magyarázhatósága végett – a demográfiai fejleményekből vezetik le a hatalom és a tulajdon megoszlását is a középkori Európában. Ez tükröződik Postan és Hatcher azon megállapításában, hogy a 13. századi Angliában a népességnövekedés tette képessé a földesurakat arra, hogy fokozzák szokásjogi bérlők terheit, és ugyanilyen típusú az a magyarázat is, amely szerint a későközépkori népességcsökkenés idézte elő a jobbágyág hanyatlását Nyugat-Európában. A demográfiai interpretáció másik, Brenner által elfogadott malthusianus alapeleme az a feltevés, hogy a preindusztriális Európában fellelhetők egy kétfázisú, önkiigazító agrárciklus nyomai: vagyis egy olyan összefüggés, hogy a hanyatló termelékenység mellett bekövetkező népességnövekedés a termelési tényezők aránytalanságához, majd nyomorhoz és éhínséghez vezet, ez a „túlnépese-dés” viszont megindítja a föld és munka egyensúlyát helyreállító népesség-

csökkentést. Ugyanakkor, Brenner ebben az esetben is felhívja a figyelmet a modell korlátozott magyarázó erejére: a vizsgált nagy nyugat-európai agrárciklus esetében már a „túlnépesedés” tényleges jelentkezése is a jövedelemmegoszlástól függött (a földesúri birtok és többletelvonás növekedésének mértékében alacsonyabbra került a népesedési „plafon”), másrészt pedig nem jutott szükségképpen érvényre a malthusiánus mechanizmus önkigazító tendenciája (a „túlnépesedést” követő népességcsökkenés jövedelmük csökkenésével fenyegethette a földesurakat, s ezzel fokozott többletelvonásra ösztönözhetette őket, ami a termelés megzavarásán keresztül az egyensúlyhoz való visszatérés helyett további népességcsökkenést idézhetett elő).

Le Roy Ladurie és Bois vádjaira válaszolva – melyek szerint összemossa a „gazdaságit” és a „politikait”, illetve „politikai” és „voluntarista” marxizmust képvisel – Brenner megvallja, hogy valóban a feudális rendszer megkülönböztető jegyének tekinti „a gazdasági” és „a politikai” „összeolvadását”. Az uralkodó osztály újratermelésének „gazdasági” feltételei a terméktöbblet elvonásának gazdaságon kívüli kényszeren alapuló rendszerétől függttek, s ugyanez a többletelvonási rendszer volt a kulcsa a feudális gazdaság európai fejlődésének is. A feudális többletelvonásnak azért volt nélkülözhetetlen eleme az erőszak, mivel a földesurak e téren alig hagyatkozhattak gazdasági eszközökre: a termelést kivitelező parasztok, létfenntartási eszközeik szilárd birtokában, a földesurak gazdasági beavatkozása nélkül is gondoskodhattak saját újratermelésükről, s így a földesurak kezén levő földek önmagukban nem biztosíthatták a paraszti terméktöbblet elvonását. E többlet megszerzéséhez a földesuraknak ellenőrzésük alá kellett vonniuk a parasztok személyét. Bizonyos körülmények között lehetővé vált ugyan a feudális uralkodó osztály számára, hogy gazdaságon kívüli kényszer nélkül, pusztán földtulajdona bázisán vonjon el többletet a parasztoktól: olyan esetekben, amikor a parasztság egésze nem rendelkezett a létfenntartáshoz szükséges földmennyiséggel, s a parasztok egy része kénytelen volt pótlólagos földdarabokat bérbe venni. Ilyen helyzetet eredményezett az 1050 utáni népességnövekedés is. Ez a „túlnépesedés” irányába mutató tendencia, s a föld iránti kereslet ezzel járó növekedése azonban csak korlátozott lehetőségeket teremtett: a 12–13. századi népességnövekedés idején az európai földesúri osztály különféle szekciói nem rendelkeztek elegendő földdel, a 14–15. századi népességcsökkenés idején pedig még meglevő földjeikből is nehezen tudtak jövedelmet húzni. Ez is mutatja a földesurak végső függőségét azoktól az intézményektől, amelyek segítsé-

gével gazdaságon kívüli kényszerrel vonhattak el többletet. A feudális gazdaság fejlődését tehát nem lehet pusztán a Bois által javasolt „gazdasági” formula segítségével megragadni.

Postan és Hatcher a hanyatló termelékenység okát a technológiai stagnálásban és az elégtelen földesúri beruházásokban látja. A technológiai újítások hiányát a technológiai lehetőségek elégtelenségével magyarázzák, az alacsony szintű beruházások pedig megfelelnek az alacsony szintű technológiának. Brenner szerint viszont a középkori Európában is be lehetett vezetni termelékenységnövelő technológiákat, s bizonyos esetekben ez ténylegesen meg is történt. A termelékenyebb módszerek átvételét így mégsem a technológiai lehetőségek hiánya akadályozta, hanem a feudális többletelvonási viszonyok (tulajdonviszonyok). A tőkebefektetés fő formája ennél fogva nem a termelési eszközök fejlesztése, hanem az új földek művelés alá vétele volt. Mindaddig, amíg új földek elérhetőek voltak, és a népesség nőtt, a földesurak parasztok letelepítésével növelhették jövedelmüket, s ugyanakkor – minthogy a parasztok helyzete is javult, s kevés konfliktus volt – az erőszak költségeitől is megszabadulhattak. A művelés alá vehető földek korlátozott mennyisége miatt azonban a termelés növelésének ez az extenzív módja is akadályokba ütközött, s a kolonizáció helyett a gazdaság újraelosztása lett inkább a fejlődés formája: úgy 1000–1100-tól a „politikai felhalmozás”, vagyis a hatékonyabb katonai szervezet és/vagy erősebb többletelvonó gépezet létrehozása felé mutató tendencia uralta a feudális korszakot. Minthogy ez a tendencia újabb és újabb földbirtokadományozásokra kényszerítette a földesurakat, ezért a „politikai felhalmozás” saját állandósítása és fokozatos kiterjesztése felé hatott. A „politikai felhalmozás” ugyanakkor azt is megkövetelte, hogy az uralkodó osztály mind jobban szervezze meg önmagát. A politikai kooperáció kidolgozottabb formáira volt szükség egyrészt a mind jobban szervezett parasztközösségek és a paraszti mobilitás ellensúlyozásához, másrészt a földesúri birtokok kölcsönös biztonságának előmozdításához, harmadrészt a „külső” hadviselés mind hatékonyabbá tételéhez. Vagyis a feudális felhalmozás egyik lényeges alapja a politikai centralizáció, a feudális államok fejlődése volt, ami viszont tovább fokozta a termelékenység hanyatlását.

Guy Bois szerint a középkor egyik legfontosabb tendenciája „a feudális illeték-ráta süllyedése”, vagyis az össztermékből való földesúri részesedés relatív csökkenése volt. Brenner elfogadja, hogy Észak-Franciaországban egy ilyen trend érvényesült a 12. század második felében és a 13. században. Elfogadja azt is, hogy az illetékek rátájának ez a csökkenő tenden-

ciája előmozdította a népességnövekedést és a parasztbérletek szaporodását, amikor pedig ez a gazdasági növekedés elérte határait, akkor a földesúri illetékek abszolút nagysága is esni kezdett. Nem találja kielégítőnek viszont Bois magyarázatát, mely sem arra nem ad választ, hogy miért nem tudták a földesurak erőszakos eszközökkel szinten tartani vagy éppen növelni az általuk kivetett terheket, sem pedig arra, hogy miért nem tudták a földesurak annyira megnövelni demesnéiket, hogy ezzel ellensúlyozzák a szokásjogi földekről eredő hozadékok csökkenését. Bois modellje ráadásul az angol adatokkal már egyáltalán nincs összhangban. A 13. századi Angliában a szokásjogi földek olyan jobbágybirtokok voltak, amelyek mindenféle önkényes földesúri teher kivetésének voltak kitéve, s ennél fogva a földesurak jobbágybérleik össztermékének 50 %-át elvonták, míg a francia szokásjogi parasztek esetében ugyanez az arány mindössze 9–10 % volt. Angliában továbbá jóval nagyobb volt a demesnék aránya is: a megművelt földterület egyharmadát tették ki (s természetesen a 13. századi népességnövekedés alatt növekvő járadékot hoztak), szemben az észak-franciaországi 10 %-kal. A gazdasági növekedés idején tehát Angliában a jövedelmek fokozottan a földesurakhoz áramlottak, oly nagy kontrasztban a francia fejleményekkel, hogy a 13. századot egyes történészek hajlamosak a francia „paraszti hódítás” és az angol „földesúri reakció” évszázadaként jellemezni.

Bois e különbségeket Anglia elmaradottságával magyarázza: a két ország ugyanazt a fejlődési utat járta, csak Anglia lemaradt Franciaország mögött, de végső soron ő is ki volt téve a csökkenő illetékek és zsugorodó demesnék tendenciájának. A középkori Anglia hosszú távú trendjei ezzel szemben a franciaországitól időnként teljesen eltérő irányba mutatnak, s így Bois interpretációja ellen szól. Brenner nem is Anglia viszonylagos „gazdasági” lemaradásával magyarázza a két ország eltérő fejlődését, hanem a feudális uralkodó osztály „politikai” szervezetsége terén elért viszonylagos előnyével. A koraérett angol feudális centralizáció a normandiai normann „politikai” szervezet örököse volt, s mint azt is, egy erős királyi hatalom és egy erős arisztokrácia összefonódása jellemezte. A királyi hatalom kiépítése az arisztokrácia érdekében s annak támogatásával történt, s előfeltételezte az arisztokrácia szervezetségét és összetartását. A parasztek növekvő illetékeinek és fokozódó feudális kötöttségeinek az erős állam kiépülése volt a forrása Angliában, amit az is mutat, hogy a feudális uralkodó osztály időleges dezorganizálódása jelentős előnyöket hozott a paraszteknek a 12. század közepén, míg a monarchia újraerősödése a parasztek fölötti földesúri hatalom helyreállításával járt a század második felében. Az angol centralizáció

11. század végi és 12. századi erősödésével egyidőben Franciaország túlnyomó részét a hatalom szélsőséges felaprózódása jellemezte. Politikai koherencia hiányában a földesurak nem tudtak felülkerekedni a paraszti ellenálláson, s így „a feudális illetékek süllyedő rátájának” tendenciáján sem. Ezt mutatja, hogy a franciaországihoz hasonlóan jól szervezett és lázadó angol parasztok nem tudtak hasonló eredményeket elérni a jobban egyesített angol uralkodó osztállyal szemben.

A 13. század második felében vagy a 14. században Nyugat-Európa szinte minden részén végéhez ért a népességnövekedés. A pestis már egy folyamatban levő népesség hanyatlást fokozott katasztrofális méretűvé a 14. század közepétől. A népességcsökkenés azonban, a gazdasági és demográfiai regeneráció megindítása helyett a hanyatlás további hosszú időszakát vezette be. Ennek az a magyarázata, hogy jövedelmeik hanyatlása arra ösztönözte a földesurakat, hogy a parasztszิปolyozás és az intra-feudális hadviselés hatékonyabbá tételével segítsenek magukon, ami a termelőerők további szétzilálását és pótlólagos népességcsökkenést idézett elő. A válság bekövetkezésének ideje és menete ugyanakkor – osztályviszonyoktól függően – területenként eltérő volt.

Észak-Franciaországban a földesúri jövedelmek hanyatlása már legalább a 13. század közepén megkezdődött. A századvégtől e hanyatlás jelentős lépésekre ösztönzött egy központosított államhatalom és központosított többletelvonó rendszer kiépítése irányában. A növekvő adóztatás viszont egy olyan parasztságot sujtott, amely a 14. század elejére már elérte teljesítőképessége határait, s így a termelés szétzilálásához s a népesség ellátásának aláaknázásához vezetett. A bekövetkező népességcsökkenés azonban kevesebb adófizetőt jelentett, s az így tovább csökkenő jövedelmekre a földesurak a háborúskodás fokozásával, a királyi adószedés növelésével és az államgépezet további kiépítésével válaszoltak. Mindez a 14. század második, és a 15. század első felében a hanyatlás „pokoli ciklusát” léptette életbe, ami katasztrofális méreteket ért el az 1430-as és 1440-es évekbe.

Angliában a földesúri jövedelmek stagnálása vagy hanyatlása csak a 14. század első évtizedeiben indult meg – a népesedési plafon elérésével és a népesség hanyatlás megindulásával egyidőben –, de a 14. század közepi pestist megelőzően valószínűleg még nem kerültek komoly veszélybe. A régi járadékszint fenntartására – korábbi sikereikből kiindulva – a földesurak a decentralizált többletelvonó gépezetet próbálták erősíteni. Ennek segítségével részben sikerült is fenntartani a korábbi járadékszintet, ami viszont aláásta a parasztok gazdasági és demográfiai regenerálódó képességét, s így

a franciaországihoz hasonló süllyedő spirálmozgást idézett elő. Angliában mindazonáltal sokkal enyhébb volt a válság: a 15. század első felében a földesúri reakció megtört a paraszti ellenálláson, továbbá nem sújtották az országot a franciaországihoz hasonló háborús pusztítások. Végül is az angol arisztokráciának hosszú távon nem sikerült gazdaságon kívüli eszközökkel fokoznia a többletelvonást, s jövedelmét külső katonai hódítással próbálta helyreállítani, ami rövid távon sikerült is.

A 15. század közepétől Nyugat-Európa nagy részében egy új gazdasági fellendülés időszaka kezdődött. Brenner szerint az új fellendülési periódus lehetőségei és veszélyei a későközépkori válság nyomán kialakult új többletelvonási rendszerek – Kelet-Európában a megerősített jobbágyság, Franciaországban az újonnan kialakult abszolútizmus, Angliában pedig a frissen létrehozott kapitalista agrárviszonyok – jellegéből fakadt, melyek az uralkodó osztályok önszerveződésének korábbi szintjét mindegyik esetben meghaladták, s így az ilyen irányú feudális tendencia folytatásának tekinthetők.

Brenner újabb adatokkal erősíti meg azt a – Postan és Hatcher által megkérdőjelezett – korábbi állítását, hogy a 15. századi népességcsökkenés, illetve a földesúri jövedelmek ezáltal kialakult veszélyeztetettsége volt a döntő ösztönzés a parasztok jobbágysági kötöttségeinek megerősítésére az Elbától keletre. Heide Wunder kritikája ellenére is fenntartja, hogy ennek lehetősége mindenekelőtt a keleti paraszttelepülések kolonizációs eredetével, „mesterséges” jellegével magyarázható. Wunder kritikájára Brenner többek között azt válaszolja, hogy bírálója nem veszi észre, hogy a kelet-európai parasztság nagyon kedvező kezdeti helyzete ellenére osztályként még gyenge maradhatott, mivel e kedvező feltételeket a földesuraktól kapták, s nem maguk vívták ki. A jobbágykötöttségek fokozásához a kelet-európai földesuraknak újjá kellett szervezniük saját politikai szervezetüket is, ami lehetővé tette ugyan számukra, hogy hasznot húzzanak a 16. századi fellendülésből, hosszú távon azonban a gazdasági szétzilálódásnak nyitott utat.

Brenner és Bois egyetért abban, hogy Franciaországban a kis parasztbirtokon alapuló termelés megszilárdulása és az abszolútista állam centralizált többletelvonása volt felelős a folytonos mezőgazdasági stagnálásért, és végül az agrárválságért, de eltérően értékeli ennek eredetét. Brenner álláspontja az, hogy a francia földesuraknak azért nem sikerült megakadályozniuk a feudális illelékek rátájának csökkenését a 16. század elején, mert a paraszti földtulajdon – egy hosszú folyamat eredményeként – mindinkább megszilárdult. Croot és Parker azt vonta kétségbe, hogy a francia királyság

komoly paraszttámogató erőt jelentett volna, sőt azt is, hogy a francia parasztnak tulajdonjogi erősebbek lettek volna az angolokénál. Brenner nem tagadja, hogy a királyi adóztatás tönkretette a francia parasztság egy részét, de fenntartja, hogy emellett magát a paraszti tulajdont a királyi igazságszolgáltatás igenis védte: a monarchia megakadályozta, hogy a 15. század során nagy mennyiségben megürült szokásjogi földeket a földesurak saját demesnéjükhöz csatolják; a 15–16. században az állam a jobbágyság maradványainak az eltörlésére törekedett; a 15. század közepétől a királyság egy sor rendeletet adott ki a helyi szokások támogatására; végül pedig a monarchia affelé tartott, hogy a királyi *taille* begyűjtéséért a parasztfalvakra helyezze a felelősséget, s ezzel megerősítette e közösségeket földesúri riválisaikkal szemben.

Az abszolutista állam a többletelvonás régi, decentralizált formáival konfliktusban, s azok kárára fejlődött, minek során sok feudális földesúr vált vesztesé. Emiatt az abszolutizmus kialakulása szisztematikus, bár sporadikus és végső soron hatástalan ellenállást váltott ki a földesúri osztályból. Másrészt viszont a francia abszolutizmus sok olyan földesurat fel tudott szívní állami hivatalaiba, akik a régi rendszer eróziójának estek áldozatul. Saját erejének biztosítása végett a koronának biztosítani kellett hivatalviselői hűségét, s ezt a parasztoktól elvont többlet egy része feletti magántulajdon-jogok biztosításával tette. A hivatalviselők függetlenedése nyert kifejezést a hivatal teljes örökölhetőségének 1604-es deklarálásában és a hivatalviselők növekvő önszerveződésében a *parlament*-ek keretei között. Az osztályviszonyoknak ez az új kikristályosodása katasztrófális hatást gyakorolt a gazdasági fejlődésre: tovább erősödött a parasztbirtok (s annak régi korlátai: a specializálódás és fejlesztés hiánya, a felaprózódás tendenciája a felhalmozás helyett), de egy hatékonyabb többletelvonási rendszer terheit viselte. A 16. század második felében a népesség- és termelés-növekedési plafon újabb elérésével kiéleződtek az újraelosztási harcok, de most az adóztatáson és hadviselésen keresztül zajló „politikai felhalmozás” minden korábbi szintet meghaladt. A 16. század közepi stagnálás és hanyatlás ezért vezetett a századvégi katasztrófához, majd pedig átvitt „a 17. század általános válságába”.

Az angol arisztokrácián belül — amely sem a parasztnak jobbágyi státuszának visszaállítására, sem az abszolutizmus kiépítésére nem volt képes — a tengerentúli kompenzációs lehetőségek megszűnésével a széthúzás vált uralkodóvá, ami az állam összeomlásához és polgárháborúhoz vezetett a 15. század középső részében. A továbblépés alapjául feudális hatalmuk marad-

ványa, a föld feletti ellenőrzésük szolgált: az, hogy nagy kiterjedésű demes-nék felett rendelkeztek, és hogy a szokásjogi bérlőket meg tudták akadályozni a teljes tulajdonjog megszerzésében. Croot és Parker szerint Brenner alábecsüli az angol parasztság földbirtokosi pozícióit, s ezen belül is különösen az örökbérllet biztonságát. Brenner válasza az, hogy az örökbérllet biztonsága pusztán egyike a paraszti földtulajdont befolyásoló tényezőknek, de mindamellett Anglia jelentős területein nagyon kedvezőtlen és bizonytalan volt az örökbérllet státusza. Croot és Parker saját adatai mutatják, hogy az örökbérlők támogatása csak a 17. század elején történt meg, vagyis az árak és járadékok egy évszázados növekedése idején semmiféle jogilag megállapított határa nem volt az illetékek emelésének. A földesurak számára természetesen csak arra adott jogot kiterjedt földtulajdonuk, hogy versenyjáradékért haszonbérbe adják. Bár kezdetben – a 15. században – e járadékok nagyon alacsonyak lehettek, mégis amíg fennállt a földért folyó verseny lehetősége, addig a haszonbérletek piaca jelentette a bérlők differenciálódásának alapvető feltételét. A társadalmi viszonyok új rendszerében a termelés szervezői és a közvetlen termelők (néha egyazon személy) többé nem voltak újratermelésük eszközeinek teljesen birtokában, és így arra kényszerültek, hogy rendszeresen piacra termeljenek. Ennek eredménye: verseny a bérlők között a földért és a földesurak közt a bérlőkért, ami végső soron specializálódásra és fejlesztésre ösztönzött, idővel pedig a kis, hatástalan parasztbérlőknek nagy tőkés farmerekkel történő felváltásához vezetett. Ilyen körülmények között a földesuraknak – és a bérlőknek is – egy olcsó államra volt szükségük, amely biztosítja a rendet és támogatja a magántulajdont, ezzel a szerződésen alapuló gazdasági folyamatok normális működését. Ezt a célt a 16–17. század folyamán a parlament erősítésével és az állami hivatalok – mindenekelőtt lokális szinten történő – fokozott kézben tartásával érték el. Szimptomatikus, hogy amikor a 17. század végétől jelentősen emelkedni kezdtek az adók, akkor azt a földbirtokos osztály saját tagjaira vetette ki, szemben az állami adózás alól mentesített francia uralkodó osztállyal. Összegezve, a 17. század végére az agrárkapitalizmus felé vivő angol fejlődés véget vetett a „gazdasági” és „politikai” régi „összeolvadásának” és az „állam” és a „polgári társadalom” közötti intézményes elkülönülés kialakulásához vezetett.

Brenner – akárcsak Croot és Parker – nagy jelentőséget tulajdonít „a yeoman kialakulásának” Angliában, a francia parasztság egyöntetű szétaprózódásával szemben. A két trend eltérését ugyanakkor nem tartja tisztán „gazdasági” tényezőkkel magyarázhatónak, minthogy mindkét folyamat

emelkedő élelmiszerárak közepette zajlott. Az angol parasztságon belüli differenciálódást az idézte elő, hogy az újonnan kialakult társadalmi-termelési viszonyok között, a létfenntartási eszközökhöz való közvetlen (nem-piaci) hozzájutás lehetőségétől elvágvá, nem volt más választásuk, mint hatékony versennyel – árcsökkenéssel, specializációval, többletfelhalmozással, újítással – válaszolni a piaci lehetőségekre. A francia és az angol gazdálkodási mód eltérése jól tükröződött a két ország eltérő népességnövekedésében. Franciaországban 1450 után gyors népességnövekedés következett be, s már a 16. század közepére helyreállt a 14. század eleji rekordmagasság. Anglia népességnagysága viszont az 1510-es évekig stagnált, s amikor növekedésnek indult, akkor is jóval lassabb volt a franciánál, s csak a 17. század közepére, vagy talán csak 1700-ra érte el a 14. századi szintet. E különbség azzal magyarázható, hogy a francia parasztbirtok megerősítése a 15. század közepén megerősítette a régi paraszt-bázisú népesedési trendet is (birtokfelosztathatóság, könnyű és korai földhözjutás lehetősége, korai házasság), ami végül a parasztbirtok szélsőséges feldarabolásához vezetett, míg Angliában a szilárd parasztbirtok elvesztése a kommerciális bérlők kialakulását idézte elő, akik gazdaságossági szempontok miatt ellenálltak a föld felosztásának (a gyermekek birtokon kívüli foglalkozásokba küldése, későbbi házasodás, kisebb családok).

Még Franciaország leginkább kommercializálódott területén, a párizsi régióban sem zajlott le jelentős birtokkoncentráció a 15. század közepe és a 16. század második fele között, pedig a felhalmozás erős ösztönző tényezői (emelkedő élelmiszer- és földárak) és a potenciális felhalmozók (helyi földesurak, udvari hivatalviselők, városi kereskedők, jómódú parasztok) egyaránt jelen voltak. De még ahol jelentős birtokfelhalmozódás be is következett, a művelés még e nagyobb birtokon is kisüzemi méretekben, sok kis parcellán folyt. Ezzel szemben Anglia sok területén zajlott le a nagyobb birtokok és nagyobb művelési egységek kiépítése a kisebbek kárára, már a 15. század második felétől. A piaci nyomásnak leginkább kitett franciaországi területekről, Normandiáról és Cambresis-ről szóló esettanulmányokból az is kiderül, hogy a piacra termelés csúcspontja mindkét területen már igen korán, a 16. század első két évtizedében bekövetkezett, ezt követően viszont – a parcella aprózódása miatt – a parasztok földjük mind nagyobb részét kényszerültek közvetlenül saját ellátásukra felhasználni. Ennek megfelelően visszaesett a kereskedelmi növények termelése, az állattenyésztés, s az 1540-es években a piacra küldött gabona mennyisége is. A 16–17. században a francia parasztgazdálkodás semmiféle újítást vagy előrehaladást nem

mutatott fel, Angliában viszont ugyanekkor mezőgazdasági forradalom zajlott.

Brenner hozzáteszi, hogy a tőkés mezőgazdasági rendszer előnye a parasztbirtokokon alapuló mezőgazdasági rendszerrel szemben nem pusztán a nagyobb és kisebb gazdaságok különbségéből adódik. Nem elég az egyes termelési egységekre koncentrálni, hanem a gazdasági rendszeren mint egészen belül elfoglalt helyük a döntő. A 17. századi Franciaországban a nagy bérlő-gazdaságok is másként funkcionáltak, mint Angliában, mivel a tulajdonviszonyok egy olyan rendszerén belül működtek, amelynek alapvető dinamikáját a parasztbirtok uralta. Úgyhogy, amikor Franciaországban a növekvő királyi adóztatás és a fegyveres konfliktusok (a vallásháborúk és a 17. század második harmadának külső és belső konfliktusai) pusztításainak eredményeként a parasztek helyzete meggyengült, s a francia földesurak első alkalommal korábbi parasztbirtokokhoz juthattak hozzá, akkor a létrejövő nagyobb birtokok egészen eltérő dinamikát öltöttek, mint az angliaiak. Franciaországban a nagy bérlőgazdaságokban sem lehetett az angliaiakéhoz hasonló profit-orientált gazdálkodást folytatni. Az anatómiailag hasonló angol és francia nagygazdaságok minőségi különbsége szembeütően megmutatkozott a 17. század második felének alacsony gabonaárai idején. Szemben Angliával, ahol a hatékonyság fokozásával még ebben az időszakban is busás mezőgazdasági profitokat lehetett szerezni, Franciaországban az 1660-as évektől beköszöntő alacsony élelmiszerárak idején a bérlők nagy része (köztük a nagybérlők is) a magas bérleti díjak és alacsony árak szorításába kerülve eladósodott és végül arra kényszerült, hogy feladja gazdaságát a földesúrnak.

A társadalmi és tulajdonviszonyok e két nagy eltérő rendszerének a működése hosszú távon tovább fokozta agrárteljesítményeik éles egyenlőtlenségét. Bár újabban ezt többen megkérdőjelezték, maga Cooper is elismeri, hogy az agrártermelés növekedési rátája 1750-ig Angliában sokkal magasabb volt, mint Franciaországban, E.L. Jones pedig a 18. század egészére vonatkozóan jut hasonló eredményre. Brenner végül újra megerősíti, hogy a mezőgazdasági termelékenység növekedése tette lehetővé Anglia számára, hogy folytonos iparosításra és átfogó gazdasági növekedésre legyen képes egy olyan időszakban, amikor más európai gazdaságokat „általános válság” szorongatott, s azután át tudjon lépni az ipari forradalom korszakába.

Jegyzetek

1. Robert Brenner, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, *Past and Present*, no. 70. (1976. febr.), 30–75.
2. Az *early modern* fogalom párt fordítottam *újkor elejének*, bár ennek az „újkornak” kezdetét a nálunk korszakhatárként használatos francia forradalom időszakánál jóval korábbra kell tenni. Az egyértelmű azonosíthatóság végett az ismertetett szövegekben már eleve idézőjelben szereplő kifejezéseket mindig belső (egy vesszős) idézőjellel fogom megkülönböztetni, akár valóban idézetben belül szerepel nálam, akár nem.
3. Brenner, i.m. 31.
4. A *tenant* kifejezést minden megkülönböztetés nélkül *bérlőnek* fordítom. Az eredeti angol fogalom a „bérlő” rendkívül tág értelmében használatos: a középkori jobbagybérlőktől az újkori tőkés bérlőikig mindenkire alkalmazható.
5. Brenner, i.m. 44.
6. *Ugyanott*, 51.
7. *Ugyanott*, 52.
8. *Ugyanott*, 56.
9. A parasztszalád birtokának szokásjog által kötött jellegére utal a *customary* terminus, amit a továbbiakban röviden a *szokásjogi* kifejezéssel fogok megadni. *Szabad birtoknak*, illetve *szabad birtokosnak*, a *freehold* és *freeholder* kategóriákat fordítom. Makkai László a következőképp definiálta e státuszt: „A parasztság legfelső rétegét a szabad földbirtokkal rendelkező *freeholderek* alkották, ezeknek (a gentryvel és a városi polgársággal együtt) személyes katonáskodási kötelezettsége és parlamenti választójoga volt, amennyiben bizonyos vagyoni cenzusnak megfelelték. A *freeholderek*ből és a parasztság alsóbb rétegeinek jobb módú elemeiből tevődött össze a részben szabad, részben bérelt földön gazdálkodó gazdagparasztság (*yeomanry*).” (Christopher Hill, *Az angol forradalom évszázada 1603–1714*, Bp. 1968., 17. o. magyarázó jegyzet.) Pach Zsigmond Pál a *freeholdereket*, szabad parasztoknak nevezi, „akik járadékkötelezettségüket egyszer s mindenkorra megváltották, s ezzel a birtokukban levő föld köztörvényileg elismert, a lord számára csak névleges fizetséget teljesítő tulajdonosaivá váltak.” (Pach Zsigmond Pál, *Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században*, Bp. 1963. 28. o.)
10. A *leaseholdot* és *leaseholdingot* fordítom *szereződéses bérletnek*, a *leaseholdert* pedig *szereződéses bérlőnek*. Pach ezt írja erről a kategóriáról: „...voltak valóságos bérlők: lease-holderek, ... több generációra, vagy élethossziglan, vagy meghatározott időre szóló, esetleg bármikor felmondható bérleti szerződéssel.” (*Ugyanott.*) Makkai meghatározása pedig így szól: „A megszabott időre vagy a földesúr tetszéséig a bérlő kezére adott földet nevezték leaseholdingnak, haszonbérletnek. A bért pénzben fizették, egyébként kötelezettsége a bérlőnek nem volt, jobbágyi függésbe nem került, viszont a bérlet megszűntével távoznia kellett a földről, ha a földesúr nem újíttotta meg a szerződést. Akár apró parcellán szorongó bér munkás, zsellér, akár maga is bér munkát alkalmazó nagybérlő volt a leaseholder, a földesúrhoz való viszonya merőben új volt, nem a feudalizmus gazdaságon kívüli kényszere, nem a földesúrtól való személyi függés, hanem egyedül a bérleti szerződés határozta meg, s ennek felbomlása minden jogot és kötelezettséget mindkét fél részéről megszüntet-

- tett.” (Hankiss E. és Makkai L., *Anglia az újkor küszöbén*, Bp. 1965. 19.) *Leasehold*ként a nagybirtokoknak csak a majorsági földjei, azaz csak a demesne volt bérbé adható, a telki keretek közé tartozó földek viszont nem. (v.ő. Pach, *Idézett mű*, 68.)
11. *Past and Present*, no. 70., 63–64.
 12. M.M. Postan és John Hatcher, „Population and Class Relations in Feudal Society”, *Past and Present*, no. 78. (1978 febr.), 24–37.
 13. *Ugyanott*, 26.
 14. A *manort*, *nagybirtok*nak fordítom, Pach *idézett műve* 17–18. és 47. oldalán található ilyen irányú megállapodásai alapján. E fordításhoz következetesen fogom tartani magam, noha olykor a szövegekörnyezet a *manor* kifejezés „majorság” értelmében történő használatára látszik utalni. A majorsági földeket egyértelműen megnevező *demesne* terminust változatlan formában veszem át, az *estate*-et pedig *uradalom*nak fordítom. A *manorialt* a *földesúri* kifejezéssel adom meg zárójelben feltüntetve az eredeti angol szót is, mivel *földesúrként* szerepel már a *lord*, *landlord* és *seigneur* is.
 15. Patricia Croot és David Parker, „Agrarian Class Structure and Economic Development”, *Past and Present*, no. 78. (1978 febr.), 37–47.
 16. *Örökhérl*etnek a *copyholdot*, *örökhérlő*nek pedig a *copyholdert* fordítom. E fogalom a következő jelentéseket hordozza. Makkai: „A pénzáradékra való áttérés nem tette a villein földjét szabad béretté, mert régen keletkezett szokásjogok tapadnak hozzá. Ezeket rögzítették a manor (udvarház) jegyzőkönyvében, a ‘tekercsben’ (roll) s az erről kapott másolat után kezdték a régi villeint copyholdernek, azaz olyan parasztnak nevezni, aki földjét a jegyzőkönyvben, ill. annak másolatában foglalt feltételek szerint bírja. A feltételek közt szerepelhetett a szolgáltatások részleges vagy teljes megváltása, főleg pedig a föld használatának hosszabb-rövidebb időre való biztosítása, beleértve ebbe a közös erdő-mező (common) és a nyílt mező legeltetéséhez való jogot is. ... A copyholdert és a freeholdert a közföldekben való részesedés mellett elsősorban az különböztette meg a leaseholdertől, hogy földjük birtoklásának egyszer kialakított feltételei szokásjog (custom) védelme alatt megszilárdultak, s azokat a földesúr többé nem változtathatta meg.” (Hankiss–Makkai, *Idézett mű*, 20–21.) Makkai másutt ezt írja a *copyholderekről*: „... a földesúri összeírások (roll) másolatai alapján általában örökjogon birtokoltak, de az örökösödésnek nemesyszer olyan feltételei voltak, amelyeket a földesúr a paraszt elűzésére használhatott fel.” (C. Hill, *Az angol forradalom évszázada*, 17. magyarázó jegyzet.) Pach pedig ezt írja e rétegről: „Angliában a 15. századra gyakorlatilag bekövetkezett ... a villain-vizony megszűnése. A parasztság jelentős része a személyi függés alól lényegileg felszabadult, a lordnak meghatározott pénzáradékkal (rents) tartozó, örökhérlő jellegű kisbirtokosokká: copy-holderré küzdötte fel magát. A copy-holderek birtoklása immár nem a szokásjogon (custom), hanem írásbeli dokumentumon, a földesúri bíróság irataiba való bejegyzésen (copy of the court roll), mintegy szerződésen nyugodott, azonban a királyi bíróság (common law) által nem volt biztosítva, s átörökítése esetén a lord bizonyos szolgáltatásra tartott igényt.” (Pach, *Idézett mű*, 27–28.)
 17. Heide Wunder, „Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany”, *Past and Present*, no. 78. (1978 febr.), 47–55.

18. *Ugyanott*,
19. *Ugyanott*, 52–53.
20. Emmanuel Le Roy Ladurie, „A Reply to Professor Brenner”, *Past and Present*, no. 79. (1978 május), 55–59.
21. *Ugyanott*, 56.
22. *Ugyanott*, 56.
23. *Ugyanott*, 57.
24. *Ugyanott*, 58.
25. *Ugyanott*, 59.
26. Guy Bois, „Against the Neo-Mathusian Orthodoxy”, *Past and Present*, no. 79. (1978 máj.) 60–69.
27. *Ugyanott*, 60.
28. *Ugyanott*, 62–63.
29. *Ugyanott*, 63–64.
30. *Ugyanott*, 65–66.
31. *Ugyanott*, 67.
32. *Ugyanott*, 69.
33. R.H. Hilton, „A Crisis of Feudalism”, *Past and Present*, no. 80. (1978. aug.) 3–19.
34. *Ugyanott*, 4.
35. Az egyszerűség kedvéért a *peasant household economy*-t és az *economy of the peasant family*-t egyaránt *parasztszaládi gazdaságnak* fordítom, de a *family-based householdot*, is *családi gazdasággá* egyszerűsíttem.
36. A *földesuraság* elég szerencsétlen terminusát a *lordship* megfelelőjeként használom, így próbálva áthidalni azt a problémát, hogy Hilton ezt a kifejezést mindkét szótári értelemben használja, azaz a földesúr birtokát és hatalmát is ezzel a kifejezéssel jelöli, mindkettőt, a rájuk jellemző viszonyrendszer értelmében.
37. J.P. Cooper, „In search of Agrarian Capitalism”, *Past and Present*, no. 80. (1978. aug.) 20–65.
 A vita összes tanulmánya körül kétségtelenül ez okozta a legtöbb fordítási nehézséget, s feltehetően többször nem is sikerült helyesen megértenem. A tanulmány, illetve a róla készült ismertetésben a következő jelentősebb terminológiai újdonságok találhatók. A *birtok* és *hirtokos* kifejezések, amik eddig szinte kizárólag a *holding* és a *holder* megfelelői voltak, a következő szövegrészben gyakran a *property* és az *owner* fordításaiként szerepelnek. A *járadék* továbbra is kizárólag a *rentet* fogja helyettesíteni, de míg a korábbi tanulmányokban ez többnyire a feudális földjáradékot látszott megnevezni, addig Coopernél valószínűleg főként a szerződéses bérleti díjat jelöli, bár az is lehet, hogy mindig a járadék minden típusát beleértették. Jelen szövegrész egyik leggyakrabban előforduló fogalma, a *farmer* jelenthet *földművelőt*, *gazdálkodót* és *bérlőt* is, Cooper pedig valóban váltott értelemben használja. Én többnyire a legsemmlegesebb *gazdálkodó* és *gazda* kifejezésekre fordítom, és csak egy-két esetben adom meg *bérlő*ként, zárójelben jelezve ilyenkor, hogy nem a *tenant*, hanem a *farmer* az angol megfelelője.
38. *Ugyanott*, 62–63.
39. Robert Brenner: „The Agrarian Roots of European Capitalism”. *Past and Present*, no. 97 (1982 nov.), 16–113.